

9-10-2019

THE DEVELOPMENT OF METAMETHODS ASSOCIATED WITH COGNITIVE METHODS

Madina Bakhromovna Badritdinova
NamSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Badritdinova, Madina Bakhromovna (2019) "THE DEVELOPMENT OF METAMETHODS ASSOCIATED WITH COGNITIVE METHODS," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 6 , Article 87.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss6/87>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

THE DEVELOPMENT OF METAMETHODS ASSOCIATED WITH COGNITIVE METHODS

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

КОГНИТИВ УСЛУБ БИЛАН БОҒЛИҚ МЕТАУСЛУБЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Бадритдинова Мадина Бахромовна

Аннотация. Ушбу мақолада таълим жараёнида когнитив услуб шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Мақола талабалар, педагоглар, когнитив услуб муаммоси билан шугулланувчи мутахассислар учун мўлжалланган.

Таянч сўз ва тушунчалар: когнитив услуб, когнитив назорат, когнитив темп.

РАЗВИТИЕ МЕТАМЕТОДОВ СВЯЗАННЫХ С КОГНИТИВНЫМИ МЕТОДАМИ

Бадритдинова Мадина Бахромовна

Аннотация. В статье рассматривается о своеобразии формирования когнитивного метода в процессе учебной деятельности учащихся, его общего интеллекта. Статья предназначена для студентов, педагогов, специалистов занимающихся проблемами когнитивного метода.

Ключевые слова и понятия: когнитивный стиль, когнитивный контроль, когнитивный темп.

THE DEVELOPMENT OF METAMETHODS ASSOCIATED WITH COGNITIVE METHODS

Badritdinova Madina Bakhromovna

Abstract. The article deals with the formation of the cognitive method in the process of educational activity of students, its General intelligence. The article is intended for students, teachers, specialists dealing with the problems of cognitive method.

Key words and concepts: cognitive style, cognitive control, cognitive pace.

Республикамизда таълим тизими олдида турган асосий вазифалардан бири мустақил қарор қабул қила оладиган ва ижодий фикрлайдиган юксак малакали кадрлар тайёрлашдир. Замонавий таълим тизими ҳар бир педагогдан жуда катта касбий тайёргарликка эга бўлишни, ўқитишнинг энг илғор технологияларини ўзлаштиришни, фаннинг сўнги ютуқларидан хабардорлик бўлишни, ўқувчиларнинг индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда улар билан таълим-тарбия ишларини олиб бориш малакасига эга бўлишни тақозо этмоқда. Таълим-тарбия жараёнида ҳар бир ўқувчининг индивидуал услубини, шунингдек касбий фаолият самарадорлигини таъминлашга ёрдам берувчи когнитив услубини шакллантиришга эришиши лозим.

“Когнитив услуб” тушунчаси психологик адабиётларга инглиз тилидан кириб келган бўлиб, “*cognitive style*” сўзи таржима қилинганда “билиш услуби” деган маънони англатади. Бироқ, “билиш” ва “когнитив” тушунчалари синоним эмас. “Билиш” - объектив воқеаликни индивидуал онгда акс эттириш жараёнига тегишли бўлиб, у сенсор, перцептив, мнемик, фикрлаш шаклидаги билиш образларидир. “Когнитив”- тушунчаси турли даражадаги билиш образларининг шаклланишида

иштирок этадиган ахборотларни қайта ишлашнинг психологик механизмига тааллуқлидир. Оддий қилиб айтганда, борлиқни ўранишнинг ўзига хос индивидуал услубидир. “Когнитив услуб” тушунчаси интеллектуал фаолиятнинг ўзига хос индивидуал услубини фарқлаш мақсадида қўлланилган, яъни инсон интеллектуал имкониятларини таҳлил қилишнинг шакли сифатида тушуниланган. Жумладан, когнитив услуб интеллектуал фаолиятнинг формал-динамик характеристикаси бўлиб, у интеллектнинг мазмунли жиҳатига алоқадор эмас. Бундан ташқари когнитив услуб мазкур шахснинг психологик имкониятлари ва мойилликларига мос келувчи ахборотларни қайта ишлашнинг барқарор услубларидан иборатдир.

Сўнги пайтларда когнитив услуб билан боғлиқ кўплаб метатушунчалар (метауслублар) вужудга кела бошладики, улар мазкур вазиятдаги аниқ когнитив услубларни ифодалашда қўлланилиши мумкин. Булар [5]:

- артикулированлик-глобаллик (Уиткин, Дик, Фатерсон, Гуденоуг, Карп, 1974);
- аналитиклик-синтетиклик (Колга, 1976; Шкуратова, 1974);
- образлилик-вербаллик ва яхлитлик-деталлик (Ридинг, 1997).

Ж.Бюффоннинг “Услуб–бу одам” иборасига амал қилган ҳолда услуб тушунчаси психик фаолликнинг барча соҳаларига нисбатан тадбиқ этила бошланди. Психологик адабиётларда “баҳолаш услуби” (Безносков, 1982), “Ҳиссий услуб” (Дорфман, 1989), “педагогик мулоқот услуби” (Коротаев, Тамбовцева, 1990), “мактабгача ёшдаги болалар психик фаолиятининг услуби” (Стеценко, 1983), “шахснинг ҳаёт услуби” (Злобина, 1982), “фаоллик услуби” (Вяткин, 1992), “қийин ҳаётга вазиятларда ўзини тута билиш услуби” (Либина, 1996), “Фаолиятни бошқариш услуби” (Моросанова, 1998) ва ҳаказо.

Шундай қилиб, когнитив услуб тушунчаси шахс психологияси ва билиш психологиясининг чегарасида шаклланган. Услуб сўзининг қўшилиши билан у ўзига хос тусга эга бўлган. Шахс психологиясида услубни индивидуаллик намоён бўлишининг энг юқори даражаси сифатида таърифланса, билиш психологиясида эса интеллектуал фаолиятнинг расмий табиатга эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, унинг психик тараққиётнинг паст ёки юқори даражасига алоқадор эмаслиги эътироф этилади.

Услубли ёндашувнинг шаклланиши билиш психологиясининг предметини трансформация қилинишига олиб келди. Агар дастлаб билиш психологияси билиш фаолиятининг умумий қонуниятлари ҳақидаги фан бўлса, ҳозирда кишиларнинг борлиқни билиш услубидаги индивидуал фарқларнинг механизмлари ҳақидаги фанга айланди. Ҳар бир тушунча ўзига хос тарихга эга. Жумладан когнитив услуб тушунчасининг шаклланишини ўрганиш учун кўплаб назарияларни таҳлил қилиш зарур.

Г.Уиткин ишларида когнитив услуб тушунчаси гештальт психологиядаги майдон ва майдондаги хулқ-атвор ҳақидаги гештальт психологик тасаввурлар доирасида шаклланди. Ҳар бир кишига майдон (предметли ва ижтимоий борлиқ) турлича даражада таъсир этади. Баъзиларнинг хулқ-атвори кўп жиҳатдан майдонга тобе хулқ-атворнинг майдонга тобе типини) бўлса, бошқаларники ички фаолликка йўналтирилган (хулқ-атворнинг мустақил типини) бўлади.[1]

Болаларга воқеа-ҳодисаларни майдонга тобе тарзда идрок қилиш хос бўлиб, аста-секин улғайгани сайин унинг идроки мустақил шаклга эга бўлиб боради. Майдонга тобелик ёки мустақиллик ёшга боғлиқ ҳодиса экан, майдондан мустақил идрок қилиш психологик тараққиётнинг юқори босқичидир. Психик тараққиётнинг энг муҳим жиҳати сифатида тажрибанинг турли шакларини психологик дифференциация қилиш даражаси намоён бўлади.

Дифференциация қилиш даражаси барча психологик, биологик ва ижтимоий тизимларнинг муҳим характеристикаси ҳисобланади. Кенг маънода дифференциация тизимнинг мураккаблигини ифодалайди. Кам дифференциялланган тизим нисбатан гомоген ҳолатларда, юқори даражада дифференциялланган тузилма эса гетероген ҳолатларга тааллуқлидир.

Ривожланиш жараёнида болада махсус тажрибани шаклланиши ва тўпланиши (муносабатларнинг ички тизими), тизимлаштирилмаган ҳолатдан нисбатан муайян тузилишга эга бўлиб боради. Психологик дифференциациянинг юқори даражасига эришиш артикуляцияланган тажрибанинг мавжудлигини билдиради. Уиткиннинг фикрича, тажрибанинг ўсувчи артикуляциясининг иккита жиҳати: тажрибани таҳлил қилиш даражаси ва уни қайта тузиш қобилияти мавжуд. Артикуляцияланган тажрибага эга киши яхлит мураккаб детални жуда осон идрок қилади, уни ўз тажрибасига, қоидаларига асосланиб қайта туза олади.

“Артикуляцияланган” тушунчаси “аналитик”, “дифференциалланган”, “маълум тартибда тузилган” тушунчаларига синоним ҳисобланади. Психологик дифференциациянинг қуйидаги тўртта соҳаси фарқланади[2]:

1. Артикуляцияланган интеллектуал фаолият кўрсатиш (билиш артикуляцияларининг меъёри). Дастлаб майдонга тобелик-майдондан мустақиллик ҳодисаси перцептив фаолият материаллари асосида тавсифланган бўлиб, у мураккаб перцептив образдаги оддий қисмларни ажратиш олишда намоён бўлади. Шундай қилиб, майдонга тобелик-майдондан мустақиллик когнитив услуби индивидуал перцептив тажрибанинг артикуляция қилиш меъёрини ифодалайди.

Натижада идрокдаги аналитик қобилият бошқа интеллектуал фаолият соҳасидани анализ қилиш ва маълум тартибда туза олиш қобилияти билан бир қаторда қараладиган бўлди. Майдондан мустақил услубга эга кишилар мураккаб контекстни осонлик билан енга оладилар (мураккаб яхлит детални таркибий қисмларга ажрата оладилар, тавсия этилган вазиятни қайта ҳосил қила оладилар, муаммонинг қарама-қарши томонларини тезда аниқлай оладилар), майдонга демонстратив ёндашувни намоён этадилар. Майдонга тобе услубга эга кишилар эса аксинча, мураккаб контекстни енга олмайдилар (мураккаб деталдаги қисмларни аниқлаш учун уларга кўп вақт керак бўлади, вазиятни тайёр ҳолда қабул қилиш хос, муаммоларни ҳар доим ҳам ўз вақтида аниқлай олмайдилар), майдонга нисбатан глобал ёндашувни намоён этадилар. Мазкур билиш фаолияти усулларига хос тафовутнинг умумий ўлчови “когнитив услуб” тушунчаси билан ифодаланган, майдонга тобелик-майдондан мустақиллик эса унинг таркибий қисмидир.

2. Ўзининг жисмоний танаси ҳақидаги артикуляцияланган тасаввурлар (ўзининг жисмоний танаси образининг артикуляция ўлчови). Психологик дифференциация ўз танаси ҳақидаги нисбий глобал субъектив қарашдан унинг таркибий қисмлари, ўзаро муносабати ҳамда чегараларини аниқ англашгача ривожланиб боради.

3. Шахсий мансублик ҳисси (ижтимоий муҳитдан ўзининг “Мен” образини ажратиб олиш мезони). Уиткиннинг фикрича, “Мен” образининг дифференциация даражаси шахслараро ўзаро таъсир вазиятида мустақил ва ўзини қаноатлантира оладиган даражада ҳаракат қилишда ифодаланади.

Майдонга тобе кишилар учун интерперсонал йўналганлик (айниқса ноаниқ вазиятларда) хос бўлиб, якка бўлишдан кўра бошқалар билан бирга қолишни маъқул кўради, шахслараро алоқада нисбатан қисқа масофада туриб мулоқот қилишни хуш кўради, ижтимоий ахборотлардан кенг фойдаланади, ўз фикр-мулоҳазалари ва кечинмаларини очиқ ифодалайди, бошқаларга нисбатан ўта хушмуомала ва эътиборлидир.

4. Шикаст етказувчи тажрибадан махсус ҳимояланиш ва аффектив реакцияларни назорат қилиш. Психологик механизмлар ихтисослашмаган (глобал тарзда тажрибадан фойдаланиш) ёки ихтисослашган (тажриба дастлабки дифференциация асосида жалб қилинади) бўлиши мумкин.

Ихтисослашмаган ҳимоя механизмлари негативизм ва сиқиб чиқаришдан иборат бўлиб, улар шикаст етказувчи вазиятни бутунлай қабул қилмаслик ёки ёқимсиз тажрибадан воз кечишда намоён бўлади.

Ихтисослашган ҳимоя механизмлари-изоляция (ажратиб қўйиш), интеллектуализация ва проекциядан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири тажрибанинг алоҳида қисмларидан фойдаланишни тақозо этади. Бунда когнитив назорат ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Когнитив назорат тушунчаси психоаналитик йўналишдаги олимлар-Ж.Клейн, П.Холцман, Р.Гарднер, Г.Шлезингер ва бошқаларнинг ишларида ривожлантирилган. Уларнинг фикрича, когнитив назорат-бу, биринчидан, аффектив қўзғатувчиларга нисбатан “тузилмали тўхтатиш” (инсонлар бир-бирларидан идрок қилинаётган вазиятни турлича муносабатда бўладилар, унга нисбатан турли эҳтиёж ва аффектив таъсирларни намоён этадилар); иккинчидан, индивиднинг психик омилларни координация қилиш имконияти, вазият талаблари таъсирида адаптив (мослашувчанлик) табиатига эга хулқ-атвор шаклланади[3].

Феноменологиясига кўра когнитив назорат содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни индивидуал ўзига хос тарзда анализ қилиш, тушуниш ва баҳолашдан иборат. Мазкур йўналишда когнитив назорат(замонавий терминологияга кўра когнитив услуб)нинг олтига тури ажратиб кўрсатилган. Булар: эквивалентлик диапозони, категориялар кенглиги, ригид-эгиловчан назорат, нореал тажрибага нисбатан бағрикенглик, фокусловчи ёки нусха кўчирувчи назорат, вазиятни юмшатиш ва кучайтиришдан иборат.

Р.Гарднернинг фикрича, бирор когнитив назорат типига кўра шахс хусусиятлари ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Асосий эътиборни “когнитив

услуга” деб номланган когнитив назорат комплексига қаратиш лозим. Когнитив услуга, биринчидан, мазкур шахснинг когнитив услуги когнитив назорат қилувчи тамойилларнинг ўзига хос бирикуви (комбинацияси)дан иборат бўлганлиги сабабли, у турли махсус вазият талабларидан холидир; иккинчидан, когнитив услубни ташкил этувчи назорат тамойиллари бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда турли –туман индивидуал-ихтисослашган бирикмалар шаклида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам когнитив услубга асосланган ҳолда инсонларнинг муайян вазиятдаги хулқ-атворини олдиндан башорат қилиш мумкин[3].

Когнитив услуга муаммосига бағишланган назариялар ичида Дж.Каганнинг когнитив темп (тезлик) ҳақидаги қарашлари алоҳида ўрин тутди.

Дастлаб Дж.Каган объектларни икки усул ёрдамида тоифалаштиришдаги индивидуал фарқларни ўрганди. Болаларга яхши таниш бўлган учтадан предмет тавсия этилиб, улардан иккита бир-бирига ўхшаш бўлганларини топиш вазифаси берилди. Сўнгра инсонлар суратларини ажратиш топширилди.

Дж.Каган томонидан объектларнинг ўхшашлигига қараб бирлаштиришини ўрганиш асосида тоифалашнинг учта усули аниқланди[4]:

- аналитик-тавсифловчи (аниқ белгилар асосида гуруҳлаштириш, масалан, “зебра ва майка- йўл-йўл чизиқлари бор” ва ҳакозо);
- тематик (вазият ва функционал алоқаларга асосланиб гуруҳлаштириш, масалан, кострюлка, стул-ошхона”, эркак, аёл, бола-оила” ва бошқалар) .
- тоифали-хулосаловчи (танланган объектларни умумлаштирилган ҳолда гуруҳлаштириш, масалан, “кийим-кечак”, “бир хил касб эгалари” ва бошқалар).

Когнитив темп омили муаммоларни ҳал этишнинг фақатгина айрим босқичларидагина намоён бўлади. Бу босқичлар қўйидагилардан иборат:[4]

- 1) муаммоли вазиятни декодлаштириш, тушуниш;
- 2) муаммонинг ечимини топиш учун таяниш мумкин бўлган фаразларни яратиш;
- 3) дастлабки фаразни асослаш учун зарур ҳаракатларни бажариш;
- 4) учинчи ва тўртинчи босқичларда ҳал этилган муаммолар ечимининг тўғрилигини баҳолаш;
- 5) жавобни ўқитувчи ёки текширувчига маълум қилиш.

Қарор қабул қилиш тезлигида намоён бўладиган индивидуал тафовутларни Каган шахснинг мотивацион-аффектив соҳаси билан боғлаб тушунтирган[1].

О.Харви, Д.Хант, Г.Шродерларнинг фикрича, вазиятли таъсир ва шахс хусусиятлари ўртасида “концепт” (тушунча) воситачилик ролини бажаради[2].

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Когнитив услуга” тушунчаси интеллектуал фаолиятнинг ўзига хос индивидуал услубини фарқлаш мақсадида қўлланилган, яъни инсон интеллектуал имкониятларини таҳлил қилишнинг шакли сифатида тушунилган. Жумладан, когнитив услуга интеллектуал фаолиятнинг формал-динамик характеристикаси бўлиб, у интеллектнинг мазмунли жиҳатига алоқадор эмас. Бундан ташқари когнитив услуга мазкур шахснинг психологик имкониятлари ва мойилликларига мос келувчи ахборотларни қайта ишлашнинг барқарор услубларидан иборатдир.

Когнитив услуб муаммосини россиялик тадқиқотчилардан И.Н.Козлова (1975), В.Л.Колга (1976), Е.Т.Соколова (1976), А.В.Соловьёв (1977), М.С.Егорова (1979), М.А.Холодная (2000) ва бошқалар томонидан кенг ўрганила бошланган. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб мазкур мавзуда бир қатор диссертацион тадқиқотлар олиб борилган[6]. 1986 йилда эса Эстониянинг Таллин шаҳрида когнитив услуб психологияси муаммоларига бағишлан биринчи халқаро семинар ўтказилди.

Когнитив услублар психологияси - кенг маънода индивидуал ақлнинг ўзига хос психологик механизмлари ҳақидаги қараш сифатида ғарбда ўтган асрнинг 50-60 йилларида, Россияда 70-90 йилларида энг долзарб муаммолардан бири сифатида ўрганилган. Мазкур муаммони ўрганиш нафақат илмий аҳамиятга, балки амалий аҳамиятга эга эканлиги билан ҳам қизиқарлидир.

Ўқувчиларнинг когнитив услубига хос бўлган хусусиятларини самарали диагностика қилишни таъминлаш ва уларни ривожлантириш мақсадида педагоглар ва амалиётчи психологлар учун қуйидаги тавсияларни бериш мумкин:

1. Ҳар бир таълим муассасаси амалиётчи психологлари томонидан ўқувчиларнинг билиш жараёнлари, хулқ-атвори ва ўзаро муносабатларидаги индивидуал хусусиятларни диагностика қилишнинг психодиагностик методлари базасини яратиш;

2. Ўқувчилар билан олиб бориладиган машғулотларнинг ривожлантирувчилик ролини янада кучайтиришга эришиш;

3. Ўқув фаолиятига педагогик раҳбарлик қилиш орқали ўқувчиларнинг когнитив услубини ривожлантиришга имконият берувчи вазиятларни яратиш;

4. Индивидуал муносабатларни ташкил этиш орқали ўқувчилар фаолиятидаги ютуқларини вақтида аниқлаш ва рағбатлантириб бориш;

5. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга, кузатувчанликка, атроф-муҳитдаги ҳар қандай янгиликларга қизиқиш билан муносабатда бўлишга, ижодкорлик ва мулоқотчанликка ўргатиб бориш;

6. Таълим муассасаларидаги ўқув машғулотлари сифатини яхшилаш орқали когнитив услубни ривожлантиришга эришиш лозим.

Бу тавсияларга амал қилиш жисмоний ва ақлий жиҳатдан етуқ, мустақил фикрловчи, барча хусусиятларига кўра бошқалардан ажралиб турувчи шахсни тарбиялаш имконини беради. Тақдим этилган илмий-услубий тавсиялар ижтимоий фаол, юқори интеллектуал салоҳиятга эга мутахассисларни тайёрлаш дастурларини яратиш учун замин яратади.

References:

1. Xolodnaya M.A. Kognitivnie stili. O prirode individualnogo uma. - M.: SPb: "Piter", 2004. 384 s.
2. Xolodnaya M.A. Psixologiya intellekta. Paradoksi issledovaniya. 2-e izd., pererab. i dop. - SPb.: "Piter", 2002. - 264 s.
3. Piaje J. Psixologiya intellekta. - M.: SPb: "Piter", 2003.
4. Zinchenko T.R, Kognitivnaya i prikladnaya psixologiya. - M.: "MODEK», 2000.

5. Fomin A.E. Metakognitivniy monitoring obnarujeniya uchebnix problem // Izvestiya Smolenskogo gosudarstvennogo universiteta. 2012. № 3 (19). S. 535–542.

6. Savin E.YU., Fomin A.E. Kognitivnie i lichnostnie faktori uverenosti v znanii konkretnoy predmetnoy oblasti // Izvestiya Tulskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnie nauki. 2011. № 3. S. 396–403.